

Sz. Hegedűs Rita

A BIRTOKLÁS MAGYAR KIFEJEZÉSI MÓDJAI A NYELVTANULÓKNAK KÉSZÜLT GRAMMATIKÁK TÜKRÉBEN

Mind a magyar anyanyelvű diákok mind a magyart idegen nyelvként tanulók számára gondot szokott okozni a birtokos szerkezet, illetve a birtoklás kifejezésének megértése. A nyelvtanulónak a szintagmák megformálása, az első nyelvtől eltérő struktúra okozza a gondot, a majdani magyartanároknak az implicit tudás explicitté tétele. Természetesen eltérő problémákkal küzdenek csupán a nyelvi szerkezetek és a mögöttes kognitív sémák azonosak. Először röviden ismertetem a kognitív sémákat, ennek a magyarban megjelenő kifejezési módjait, majd rátérek a magyar mint idegen nyelv oktatásához készült grammatikák vizsgálatára.

1. A birtoklás sémái

A birtoklás önmagában egy eseménytípus, amit minden ember valamilyen formában megél, nyelvi eszközök segítségével ki tud fejezni, tehát egyfajta közös emberi tapasztalat. „Mindegyik eseménytípus különböző eseményszerkezettel rendelkezik. Az eseményszerkezet általában az igével jelölt esemény részeseményeiből és azok egymáshoz való időbeli viszonyából áll” (Kiefer 2000: 301). Ha a birtokviszonyt ige segítségével fejezzük ki, akkor a jelentése magában foglalja az időbeliség dimenzióját is: „a ‘van valamije, birtokol valamit’ forgatókönyv tartalmazza az adott tárgy birtoklása előtti fázist (f_1), a ‘megszerzés’ pillanatát (f_2), a birtoklás fázisát (f_3), a tárgy elvesztésének pillanatát (f_4) és azt a fázist, mikor a tárgy már nincs birtokosa tulajdonában (f_5)” (Németh 2004: 23). Ige nélkül, önmagában két névszó, általában két létező kapcsolatát nézve a viszony egyfajta időtlenséget hordoz, mintha pusztán a birtoklás fázisa (f_3) létezne. A beszélő szándékától függ, hogy melyik pillanatot kívánja hangsúlyozni, ennek megfelelően kell igét választania.

A birtoklás kognitív kategóriája egyrészt jóval tágabb, mint a leíró nyelvészet birtokos szerkezet fogalma. Nem pusztán birtokos személyjeles szerkezetre kell gon-

---

* Sz. Hegedűs Rita, PPKE BTK, berita@freemail.hu

dolnunk, hanem szinonim kifejezési módokra is például *megvesz*, illetve az esemény későbbi fázisára összpontosítva pl. *elveszt*. Ugyanakkor az az állítás is helytálló, hogy a kognitív birtoklásfogalom szűkebb a birtokos szerkezettel leírható jelenségeknél, hiszen nemcsak valódi tulajdonviszony, hanem egyéb összetartozás kifejezésére is használhatjuk. Simonyi Zsigmond (1913: 141–153) latin grammatikai alapokon állva ezt részletesen tárgyalja. Megkülönbözteti a „valódi birtokviszonyt” és a „nem valódi birtokviszonyt”, ide tartoznak a hely (pl. *mezők lilioma*) és időbeli (pl. *a tavasz virágai*) kapcsolatok, a rendelkezés (pl. *joga*), hozzátartozás (pl. *árnyéka*) kifejezései, a szubjektív (pl. *a gyermek sírása*) és objektív (pl. *a levél írása*) birtokosok, a részelő birtokos (pl. *a búsnak kilója, az ember lába*), a meghatározó birtokos (pl. *Buda vára*) és végül a minőségi birtokos (pl. *a szerelem bolondja*). Többek közt Simonyi nyomán egyszerűbb felosztások (pl. Hegedűs* 2005: 177) is napvilágot láttak, de lényegében mindegyik a birtokos szerkezetek jelentésárnyalatait osztályozza. A továbbiakban a kognitív kategória eseteit tárgyalom, hiszen így a genitivusi szerkezet is sorra kerül, ha nem is a maga teljességében.

2. A birtoklás magyar kifejezési módjai

Vázlatos áttekintésre kerülhet csupán sor, a kifejezések típusai grammatikai szempontból elkülönülő csoportokat alkotnak.

Főnévi alaptagú *szintagmákkal*, azaz birtokos szerkezettel utalhatunk birtoklásra. Két főnévi értékű szó kapcsolódik szintagmává a birtokos személyjel, a választható birtoktöbbsesítő jel és a nem kötelező *-nAk* esetrag segítségével (*Tibald(nak a) gondolat(ai)*). Ha a birtokost névmás fejezi ki, akkor kötöttebb a szerkezet formája, alanyesetben áll pl. *Az ő álmai valósultak meg*. Megszakított szerkezet esetén a névmás is kötelezően megkapja a dativusi ragot. A szerkezetből való kiemelés mindig megszakítással jár pl. *Kinek valósultak meg az álmai?* Itt fókusz pozícióba került a birtokos.

A *habeos* szerkezetet, másként a *birtoklásigét* külön szokás megemlíteni, bár a birtokos szerkezetek közé tartozik, azaz a dativus ragos főnév nem részeshatározó, hanem birtokos jelző a hagyományos terminológiák szerint. Ez a struktúra annyiban különleges, hogy mindig megszakított szerkezetet vonz a létige, mert csak így tehet eleget [-határozott] jegyének. A *van* határozatlan vonzatot követel. A birtokos szerkezet alapvetően határozott, hiszen a birtokos megnevezésével már leszűkítettük a birtok halmazát. A birtokos szerkezettel csak megszakított sorrend esetén tudunk határozatlan elemre utalni. (L. bővebben: É.Kiss 1998: 88; Szabolcsi 1992: 87–106; Sz. Hegedűs*.)

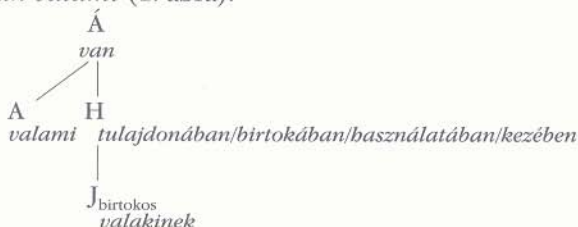
A birtokos szerkezet megjelenhet a mondatban törlést tartalmazva is, de ez csak a felszíni szerkezetet érinti pl. *Megvalósultak az ő álmai*.

* Hegedűs Rita az ELTE BTK oktatója, a magyar mint idegen nyelv kutatója nem azonos a cikk szerzőjével (Sz. Hegedűs Rita, PPKE BTK), csupán névrokona.

A birtokos viszonynak *egyetlen szóalakba* sűrített kifejezése, mikor a birtokoson a birtokot toldalék, az *-é* birtokjel fejezi ki a különálló személyjeles birtokszó helyett. A *-nAk* rag használata feleslegessé válik, hiszen nem kell szavak összetartozását jelölni, a birtokos személyjel is felesleges, hiszen a *tő* már kifejezi a birtokos személyét. Nemcsak főnév, hanem főnevet helyettesítő névmás is alkalmas erre a kifejezési módra (*enyém, tied...*, illetve *Kié?* stb.), itt már a *tő* és a jelek szétválasztása inkább nyelvtörténeti kérdés.

A birtokos szerkezet részt vehet *nagyobb kifejezésekben*, ahol a teljes szerkezet csak a tulajdonképpeni birtokost tartalmazza, de a birtokszó máshol helyezkedik el. Ilyen kifejezés a *valakinek tulajdonában/birtokában/basználatában/kezeében van valami* (1. ábra).

1. ábra

Látható, hogy a *valami* tulajdon és a *valakinek* tulajdonos nincs közvetlen grammatikai kapcsolatban egymással, annak ellenére, hogy találunk a kifejezésben birtokos szerkezetet, de nem a tulajdon és a tulajdonos között, hanem egy valamiféle tárgy és egyén közti kapcsolatot kifejező szó és a birtokos között. A funkcióiágékhez hasonlóan itt akár beszélhetnénk funkciófővevekről.

A birtokos szerkezeten túl birtoklásra az *állítmányban* megjelenő ige vagy névszó jelentéstartalmával is utalhatunk. Hangsúlyozhatjuk a megszerzés pillanatát pl. *beszerez, bozzájut, elcsen, megvesz, tulajdonába kerül*, a birtoklás fázisát pl. *rendelkezik vmivel, birtokol, bír, tulajdona valami*, a tárgy elvesztésének pillanatát pl. *odaad, elad, túlad vmin* és azt a fázist, mikor a tárgy már nincs birtokosa tulajdonában pl. *biányzik, biányol*. Egyszerű vonzatos szerkezetek, melyek vonzatke-rete nem feltétlen tartalmaz birtokos szerkezetet, de a birtoklás kognitív esemény-szerkezetének egy-egy részével kapcsolatosak. Például *ha valamit megszerzünk, akkor az a mienk, ha eladjuk, akkor a mienk volt*.

Ha a kognitív kereten túl is vizsgálódnánk, hosszan folytathatnánk a sort, hiszen olyan funkciók kifejezési lehetőségeit keresnénk, melyeket a birtokos szerkezet a birtoklásán túl el tud látni. (Erről bővebben: Hegedűs 2005: 182–183.)

3. A birtoklás a nyelvtanulóknak készült grammatikákban

3.1. A birtokos személyjelek és a birtoktöbbsítő jel

Rácz (1989) tanulmányában összefoglalta a birtoktöbbsítő jel és a birtokos személyjel tagolási problémáit, kitér a kötőhangzós, az infixumos, a birtokviszony általános jelét feltételező elméletre, amihez lényegében később Kiefer (2000: 590–600) és Rebrus (2000: 773–777) is csatlakozik, majd ismerteti saját elképzelését, ami a birtoktöbbsítő jel *-i*, *-ei*, *-ai*, *-jai*, *-jei* allomorfiáit feltételezi, amiből az következik, hogy több birtok esetén E/3. személyben a birtokos személyjel minden tőtípusban zéró.

Rácz elméletét alkalmazzák a forgalomban lévő egyetemi és főiskolai tankönyveink, ehhez hasonlóan a nyelvtanulóknak készült grammatikák is (Berényi–Erdős–Estók Tivadarné–Fodor–Mátrai 2002; Hegedűs 2005; Keresztes 1999; Törkenczy 2002). Eltérés abban tapasztalható, hogy kiemelik-e az E/3. személyű zérót (Keresztes 1999: 74; Törkenczy 2002: 22), vagy önmagában a példák erejére támaszkodnak, s nem tárgyalják, hogy a megjelenő *-ja*, *-je*, *-a*, *-e* többes számú birtok esetén személyjel vagy a birtoktöbbsítő jel része.

Hegedűs (2005: 62) jó tanácsként arra is felhívja a figyelmet, hogy érdemes a szótári alak mellett rögtön az egy birtokra utaló E/3. személyű főnévi alakot is megtanulni, hasznát vehetjük ragozáskor. A tőtípusok java a paradigmának ezen a pontján valóban kiderül.

Az E/3. személyű birtokos esetében mindegyik tankönyv felhívja a figyelmet, hogy vagy a birtokoson jelenik meg a többes szám jele, vagy a birtokszón a személyjel, de egyszerre a kettő nem lehetséges (**ők/Péterék/a fiúk asztaluk*).

A birtokos személyjelek és az infinitívus személyragjainak alaki azonosságára egyedül Keresztes mutat rá (1999: 55), pedig ez memotechnikai szempontból valóban praktikus.

3.2. A birtokjel

Mindegyik tankönyvből megtudhatjuk, hogy a birtokjel egyfajta összevonásra ad lehetőséget. Hegedűs (2005: 180) részletesen elmagyarázza a dativus rag és a birtokjel különbségét. Bár mindkét toldalék arra utal, hogy a tőben szereplő birtokos birtokviszonyban áll egy másik létezővel, de míg az *-é* esetében a birtokos személye a lényeges, addig a *-nak* ragnál a birtoklás ténye.

Keresztes (1999: 75) és Törkenczy (2002: 24) grammatikájában angol Berényi–Erdős–Estók Tivadarné–Fodor–Mátrai (2002: 97, 99, 181, 183) grammatikai összefoglalójában angol és német párhuzamos szerkezetek segítik a megértést, ez természetesen adódik a könyvek idegen nyelvű magyarázó szövegéből.

3.3. A -nAk rag

A grammatikák gondot fordítanak a birtokos szerkezet és a dativusi vonzatot tartalmazó egyéb szerkezetek elkülönítésére, kitérnek a habeos szerkezetekre is, de mindannyian a birtoklás funkciójára teszik a hangsúlyt. Közös vonás, hogy bemutatják a dativusi rag fakultatív használatát. Berényi–Erdős–Estók–Fodor–Mátrai sorozatos példák és idegen nyelvi párhuzamok segítségével törekszik erre (2002: 67–75, 151–159). Keresztes felhívja a figyelmet a genitivus és dativus alaki azonosságára, valamint a *van habeo* értelmére (1999: 125–130). Törkenczy (2002: 25) párhuzamos angol példákkal magyarázza az eltéréseket, majd részletesen, külön alfejezetben tárgyalja a birtokos szerkezetet és a habeos szerkezetet összevetve a *have/bas* angol birtoklásigével (2002: 160, 170). Hegedűs (2005: 76–77, 177–180, 233) külön hangsúlyozza, hogy a *-nAk* ragos alakok funkcióját minden esetben tisztázni kell, nem szabad összemosni a birtoklásra és a határozói körülményre való utalást. Olyan eseteket is bemutat, ahol egy mondaton belül mindkettő jelen van: „*Pénzt kell küldenem Marinak*” (2005: 233).

3.4. A birtoklás egyéb kifejezési módjai

A birtoklás kifejezési módjait a *Halló, itt Magyarország!* (Berényi–Erdős–Estók–Fodor–Mátrai 2002) kiegészítő kötetén kívül mindegyik vizsgált könyv összefoglalja (Hegedűs 177–181, Keresztes 1999: 125–130, Törkenczy 160, 170) de a birtokos szerkezet és a birtokjeles alakok eszközén kívül egyedül Hegedűs Rita könyve foglalkozik más kifejezési módokkal. A birtoklást nem kognitív kategóriaként közelíti, hanem a magyar birtokos szerkezet által kifejezhető funkciók egyéb kifejezési módjait veszi sorra. Így kitér többek közt rész-egész viszonyára is, amit sokféle szerkezettel tudunk megragadni a magyarban.

A magyar mint idegen nyelv tanítása szempontjából alapvetőnek tartom az általános gyakorlattá vált szerkezeti megközelítést, amit gyakorlati oldalról hasznosan egészít ki névrokonom funkcionális megközelítése, mindehhez a magam kognitív nézőpontjával tudok hozzájárulni.

Irodalom

- Berényi Katalin, Erdős József, Estók Tivadarné, Fodor Katalin, Mátrai Veronika 2001. *Halló, itt Magyarország! Kiegészítő kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc, Siptár Péter (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 17–184.
- Hegedűs Rita 2005. *Magyar Nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta, Budapest.
- Keresztes László 1999. *A Practical Hungarian Grammar*. Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen.
- Kiefer Ferenc 2000. A ragozás. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai, Budapest. 569–618.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Corvina, Budapest.

- Németh Renáta 2004. Az aspektus a magyar mint idegen nyelv oktatásában. *Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia Füzetek VI.* Dunaújvárosi Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti, Nyelvvizsgáztatási és Medicinális Lingvisztikai Konferencia, Dunaújváros.
- Rácz Endre 1989. A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere. In: Rácz Endre, Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alakana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest. 135–149.
- Rebrus Péter 2000. Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 763–948.
- Simonyi Zsigmond 1913. *A jelzők mondattana.* MTA, Budapest. 23–30.
- Törkenczy Miklós 2002. *Practical Hungarian Grammar.* Corvina, Budapest.
- Szabolcsi Anna 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sz. Hegedűs Rita *Újabb érvelés az ideje szóalak infinitivusi bővítményének birtokos jelzői szerepe mellett.* (Megjelenés alatt.)